

DRUŠTVENI RAZVOJ U HRVATSKOJ U XV STOLJEĆU*

Tomislav Raukar

a) Uvod

1. Pristupajući određivanju temeljnih značajki koje iskazuje društveni i kulturni razvoj hrvatskih zemalja u XV stoljeću, u ključnom razdoblju kasnoga srednjeg vijeka, nužno je upozoriti na historiografske mogućnosti takva zadatka. Istraživač, s jedne strane, raspolaže plodnom historiografskom baštinom i golemom količinom podataka, od privrede i politike, preko društvenog ustrojstva, do široke lepeze intelektualnih struktura, koje je sabirao napor generacijâ povjesničara, ali mu nedostaju mnogostruki preduvjeti i, napokon, pokušaji sinteze kojima bi ciljem bilo gibanje prema »dubinama« društva,¹ dakle prema onim odnosima društvenih struktura do kojih ne dopire površno promatranje, a koji jedino mogu objasniti složena zbivanja u hrvatskom društvu na kraju srednjega vijeka.

Ako bismo, dakle, ciljem sinteze o kasnom srednjem vijeku hrvatske povijesti označili utvrđivanje razvojnih smjernica, određivanje ključnih procesa koje sadrži razvoj hrvatskog društva između 1350. i 1550, onda bismo morali zaključiti da takav pokušaj sinteze u današnjem historiografskom trenutku nužno mora ostati više-manje na razini pionirskog čina, sa svim slabostima i prazninama, kao neizbježnim posljedicama stupnja naše istraživačke razvijenosti.²

2. Nastojanje za udaljavanjem od zbira podataka prema društvenoj sintezi prije svega ovisi, pored takvih faktora/preduvjeta kao što su: organizacija istraživačkog rada, stupanj istraženosti arhivske građe, opseg fundamentalnih, analitičkih istraživanja itd., o metodologiji istraživačkog postupka. Važno je, s jedne strane, odrediti društvene značajke XV stoljeća u cjelini hrvatskog

* Prošireni tekst referata koji je održan u Dubrovniku 26. V 1983. na znanstvenom skupu »Misao i djelo Ivana Stojkovića«.

¹ J. Le Goff, Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope, Beograd 1974, 24.

² Cjelovita bibliografija historiografije o hrvatskoj povijesti u kasnom srednjem vijeku ne postoji, ali korisno mogu poslužiti bibliografski pregledi u različitim edicijama: Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953, 800—812 (J. Šidak); F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda (u redakciji J. Šidaka), Zagreb 1962, 200—203; J. Šidak, Hrvatska historiografija 1955—63, Historijski zbornik XVIII, 1965, 1—18; T. Raukar, Historiografija od 1965. do 1975. za hrvatsku povijest do g. 1918, Srednji vijek (do 1527), HZ XXXI—XXXII, 1978—79, 3—20; za gospodarsku povijest: Bibliographia historico-oconomica Iugoslaviae, Zagreb 1978.

srednjovjekovlja, napose unutar kasnosrednjovjekovne epohe, s druge, primijeniti takav metodološki postupak koji omogućava analizu društvenog razvoja.

Petnaesto stoljeće dio je razvojne cjeline koju tvori srednjovjekovna epoha, pa se razlaganje o njegovim društvenim smjernicama ne može ograničiti samo na period između 1400. i 1500. Istraživanje o XV stoljeću mora se temeljiti na uočavanju procesâ duga trajanja koji obuhvaćaju čitavo srednjovjekovlje, a napose na razvojnim obilježjima koja pokazuje kasni srednji vijek kao doba u kojemu se hrvatsko društvo giba u veoma jasnom razvojnom luku, od društvenog sazrijevanja i prostornog spajanja u XIV st. do društvene razgradnje i razdvajanja u XVI stoljeću. Petnaesto stoljeće hrvatske povijesti, prema tome, povezuje te dvije, bitno suprotne, razvojne pojave; u tom stoljeću vrši se proces kristalizacije razvojnih suprotnosti, kao polazište za tegobne odnose koji će se potpuno oblikovati tek u XVI stoljeću.

Da bismo, pak, mogli uočavati i istraživati procese suprotnosti, nužno je primijeniti dva metodološka postupka: s jedne strane, proučavati sva područja društvenog razvoja u njihovoj uzajamnoj ovisnosti i neprekidnim promjenama međusobnih odnosa, s druge, razvoj hrvatskog društva istodobno pratiti na svim njegovim prostornim dijelovima, a ne, na primjer, samo na području koje je pripadalo ugarskim/hrvatskim vladarima. Samo se na taj način, komparativnim istraživanjem tih dvaju strukturalnih nizova, može doprijeti do prostorne i društvene cjelovitosti u hrvatskoj povijesti kasnoga srednjeg vijeka, što je bitna pretpostavka za objašnjavanje njezine složenosti.

Spram takvog istraživačkog programa zadatak ovog kratkog priloga veoma je ograničen: on sadrži samo prijedlog teza o ključnim razvojim smjernicama na kojima bi se mogla graditi sinteza o hrvatskom društvu u kasnom srednjem vijeku. Teze su nužno veoma sažete, a to znači nepotpune i u mnogočemu nedorečene, pa ih valja provjeravati i dopunjavati u budućim istraživanjima. Ipak, i takve upućuju na neka pitanja, prije svega o uzajamnosti: društveni preduvjeti/kulturni razvoj/središta intelektualne djelatnosti, bez kojih istraživanje o društvenom razvoju u Hrvatskoj u kasnom srednjem vijeku ne bi bilo moguće.

b) Raznorodnosti i spajanja

3. Bitna odrednica u razvoju hrvatskoga srednjovjekovnog društva je razvojna raznorodnost povijesnih pojava, tj. proces promjenâ u kojemu se izmjenjuju i međusobno prožimaju činitelji razdvojenosti i spajanja. Taj je međudodnos najuočljiviji u prostornom/političkom razvoju hrvatskih zemalja, ali je jednako važan u društvenom i gospodarskom oblikovanju, te u kulturnom sazrijevanju. Povijest hrvatskog društva u kasnom srednjem vijeku ne može se objasniti bez razlaganja o tim temeljnim procesima koji usmjeravaju njegov razvoj.

4. U prvom redu, to je osjetljiv geopolitički smještaj hrvatskih zemalja u srednjem vijeku, između panonske ravnice i jadranskog prostora. Već i sam prirodni reljef i dinarski planinski sistem uvjetuju oblikovanje povijesnih pokrajina i njihove društvene posebnosti. Planinski vijenci, smješteni neposredno uz obalu Jadrana, određuju geopolitički pojam Dalmacije i njezin povijesni razvoj u dugom trajanju kroz srednji vijek, od bizantske do mletačke

epohe. U isti mah, oni taj uski obalni isječak odvajaju od široka kontinentalnog zaleđa koje se iz središnjih planinskih regija postupno spušta prema plodnim ravninama dravsko-savskog međurječja. Prirodna/zemljopisna raznolikost postaje jednim od faktora koji je već od ranog srednjeg vijeka utjecao na političku i društvenu raznorodnost hrvatskih zemalja, naglašavajući političke, upravne i socioekonomske posebnosti povijesnih regija, a istodobno je usmjeravao utjecaje političkih snaga s kopna i mora.

Prvobitna politička jezgra koju Trpimirovići stvaraju u zaleđu dalmatinskih gradova, s vladarskim i političkim središtima između Zrmanje i Cetine, očituje dva geopolitička gibanja. Ona se postupno širi prema kontinentalnom zaleđu, a istodobno u svoj opseg nastoji uklopiti bizantske gradove obalnog pojasa. U oba smjera, a napose prema jadranskoj obali, političko se spajanje vrši u dugim, stoljetnim trajanjima.³

5. Prostorni dualizam hrvatskih zemalja naglašen je i smjerovima političkih utjecaja, u kojima se izmjenjuju pritisci jadranskih i kontinentalnih snaga, od Bizanta i Venecije, preko Arpadovića i Anžuvina, do Habsburgovaca i Turske.⁴ Njihovi se utjecaji pretežno očituju kao negativni razvojni činitelji koji više razdvajaju nego što spajaju, ali unutar te lepeze vanjskih snaga koje veoma djeluju na hrvatsko srednjovjekovno društvo postoje, dakako, značajne razlike.

Venecija i Turska primjer su negativnih činitelja hrvatske srednjovjekovne povijesti. Od svih vanjskih činitelja upravo ta dva najviše utječu na proces prostorne/političke dezintegracije hrvatskih zemalja. Ipak, u epohi turskih ratova u Dalmaciji, od posljednje trećine XV pa do potkraj XVI st. njihova se djelovanja uzajamno poništavaju. Ta je pojava najuočljivija u prvoj četvrtini XVI st., u razdoblju potpune slabosti Jagelovića, kada Mletačka republika postaje jedini djelotvorni oslonac dalmatinskih gradova u protuturskom otporu, dakako, u sklopu svojih općih državnih interesa na jadranskom dijelu *Stato da Mar*.

Sasvim je drugačija i mnogo složenija društvena uloga Arpadovića i Anžuvina. U djelatnosti Arpadovića izmjenjuju se činitelji spajanja i činitelji razdvajanja. Oni, s jedne strane, na početku XII st. konačno pridružuju dalmatinske gradove hrvatskom zaleđu, ali nisu dovoljno jaki da taj politički pomak u cijelosti i sačuvaju. Sa svojim državnim središtem daleko u Podunavlju Arpadovići pretežno vode kontinentalnu, panonsku politiku, a samo povremeno utječu na prilike na Jadranu (Koloman, Bela III, Bela IV). Rezultat njihove slabosti nije samo nesmetan uspon hrvatskih feudalaca koji se u jednom trenutku, kao Bribirci na prijelomu XIII i XIV st., pojavljuju s oznakama pravog dinastičkog sjaja, nego i trajan utjecaj Venecije na obalnom pojasu, sve do anžuvinskog spajanja obale i zaleđa u sredini XIV stoljeća. Ali, s druge strane, Arpadovići i »sveta kruna ugarska« simbol su dru-

³ F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925; Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.

⁴ Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 73—241; J. Šidak, *Hrvati, Historija, Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb 1960, 40—49; Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.

štvrenog okupljanja u jednu državnu cjelinu. U taj proces dinastičke homogenizacije uključuju se i u stanovitom smislu podređuju zasebne društvene svjesti, bilo povijesnih pokrajina, bilo pojedinih društava, pa je u feudalnoj društvenoj strukturi kraljevska vlast sama po sebi faktor ravnoteže i spajanja.

Taj aspekt kraljevske vlasti, kao činitelja društvenog okupljanja, najuočljiviji je u XIV st., u periodu Anžuvina. Zadarski mir 1358. i polovina stoljeća koja je nakon njega slijedila konačni je doseg u prevladavanju političke raznorodnosti hrvatskih zemalja u srednjem vijeku. Dalmatinski gradovi, od Krka i Raba do Dubrovnika, politički se pripajaju kontinentalnom zaleđu, pa se u ozračju anžuvinske centralizacije stvara, unatoč društvenim posebnostima, jedinstven hrvatski politički prostor od Slavonije do Jadrana, što obalnom pojasu omogućava značajan gospodarski rast. Ali, već na početku XV st. ta se prostorna cjelovitost počinje lomiti. Venecija 1409—20. nameće svoju vlast gotovo čitavom obalnom pojasu, a na prostorima zaleđa istodobno se pojavljuju prve turske čete.

6. U XV st. konačno je utvrđena prostorna/politička razdvojenost. Oblikuju se zasebna područja: Hrvatska i Slavonija pod ugarskim/hrvatskim vladarima, Dalmacija pod mletačkom upravom, dok je Istra konačno podijeljena između Venecije i Habsburgovaca; samo je Dubrovačka republika sačuvala stvarnu samostalnost, premda je 1458. postala stoljetnim vazalom turskog sultana. Nakon pada Bosne 1463. kontinentalni je prostor sve jače izložen turskim provalama. U drugoj polovini XV st. počinje doba »raščinjavanja« Hrvatske, prema izričaju što ga u svoj ljetopis unosi glagoljaš Šimun Klimantović.⁵ Hrvatski se teritorij u XV st. nalazi između tri politička utjecaja — ugarski/hrvatski vladar, Venecija i Turska — a od sredine stoljeća postupno se pojavljuje, kao dinastički kandidat, i četvrta sila, Habsburgovci.⁶

U središtu političkog razvoja već se od početka XV st. nalaze ugarski/hrvatski vladari: oni su jedini oslonac otpora »raščinjavanju«. U pokušaju da

⁵ Uz godinu 1481. Klimantović bilježi: »Tada umri Mahomet car turski, ki učini vele zla na ovom svitu. Vze Carigrad, i Bosnu, i vsu Rabaniju, i despotiju, i Negropont i Skadar. I Hrvate raščini. I vele zla i ras'pa po mnogih provincijah. I pročaja« (Vj. Klaić, *Povjest Hrvata* II/3. Zagreb 1904, 131). Taj znameniti Klimantovićev izričaj s početka XVI st., u kojemu je najsžetije sintetizirano hrvatsko kasno srednjovjekovlje, spominju i drugi pregledi o hrvatskoj povijesti. Navodi ga J. Šidak u »Historiji naroda Jugoslavije« I (Zagreb 1953, 755), a i I. Božić, govoreći o turskim provalama u Hrvatsku, ističe u »Istoriji Jugoslavije« (Beograd 1973): »Za sobom su ostavljale pustoš i hroničar nije bez razloga zabeležio kako Muhamed II 'Hrvate raščini« (108). O Klimantoviću: Vj. Štefanić, *Enciklopedija Jugoslavije* 5, Zagreb 1962, 255—256; E. Hercigonja, *Povijest hrvatske književnosti, Srednjovjekovna književnost*, Zagreb 1975, 219, 411.

⁶ Temeljno djelo o povijesti srednjovjekovne Hrvatske i Slavonije u XV st. još uvijek je »Povjest Hrvata« II/2—3 Vj. Klaića, ali s težištem na političkom razvoju; elemente društvenog razvoja sadrži tekst J. Šidaka u »Historiji naroda Jugoslavije« I, 746—771; za Dalmaciju: T. Raukar, *Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovini XVI stoljeća*, HZ XXXV, 1982, 43—118; za Dubrovnik: V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, knjiga prva, Zagreb 1980, 166—325; za Istru: M. Bertoša, *Istarsko vrijeme prošlo*, Pula 1978.

se zaustavi pritisak Turaka njihova uloga, štoviše, prelazi opseg »kruna sv. Stjepana« i postaje važna za južnoslavenski prostor općenito, prije svega za srednjovjekovnu Srbiju i Bosnu, što znači da se od prvih desetljeća XV st. težište političkih procesa na čitavom balkanskom području sve više usredotočuje na budimskom dvoru. Od Žigmunda, preko Matijaša Korvina do Jagelovića ugarski/hrvatski vladari zadatak otpora vrše u složenim i nepovoljnim okolnostima koje se prema kraju XV i u prvoj četvrtini XVI st. neprekidno pogoršavaju. Ishod njihovih napora i stupanj vladarske djelotvornosti ovisi o mnoštvu društvenih preduvjeta, među kojima valja spomenuti: odnos vladara i ugarskog/hrvatskog društva, razinu ekonomske podloge kraljevske vlasti, oblike državne/upravne organizacije, protuturske sustave, političke i dinastičke koncepcije, evropsku politiku i protuturske saveze itd. Nijedan vladar, od Žigmunda do Ludovika II, nije u XV st. raspolagao svim spomenutim preduvjetima kraljevske djelotvornosti: grafički prikazana, ona bi naličila crti koja se najviše uspinje za Matijaša, da bi se za Jagelovića spustila u nagloj silaznoj putanji i iščezla u slomu srednjovjekovne ugarske/hrvatske države 1526.

Postavljajući hrvatsko društvo i egzistentno pitanje njegove teritorijalne cjelovitosti u spomenute vladarske koordinate, zaključili bismo, u prvom redu, da je najistaknutijim vladarima XV st., Žigmundu i Matijašu Korvinu, Hrvatska samo periferni aspekt njihove političke djelatnosti. Njihove glavne snage usmjerene su prema evropskim zbivanjima: Žigmund nije samo ugarski/hrvatski kralj, on je, prije svega, njemačko-rimski car; Matijaš pola stoljeća kasnije sanja o srednjoevropskoj, korvinovskoj monarhiji i carskom naslovu i u uzaludnom sukobu s Habsburgovcima (Fridrik III) iscrpljuje svoje najživotnije snage.⁷ Opterećeni evropskom slavom, oni ne mogu djelotvorno utjecati na zbivanja na Balkanskom poluotoku — Žigmund, unatoč svim naporima, ne može spriječiti mletačko osvajanje Dalmacije, Matijaš tursko rušenje Bosne

⁷ Još je H. P i r e n n e, u »Povijesti Evrope od seobe naroda do XVI stoljeća« (1917/18), veoma strogo sudio o srednjoevropskoj politici Matijaša Korvina. »Umjesto da svoje oružje okrene protiv Turaka«, isticao je Pirenne, »Korvin je više volio da svoju vlast proširi na štetu svojih kršćanskih susjeda«, a umro je pet godina nakon što je iz Beča protjerao Fridrika III, »pribavivši Ugarskoj kratkotrajnu slavu i besplodne uspjehe« (hrvatski prijevod, Zagreb 1956, 430—431). Gledišta mađarske građanske historiografije bilo je sasvim drugačije. B. H ó m a n je upozoravao da su već i suvremenici prigovarali Matijašu da je »skrenuo s puta što ga je označio njegov otac« i da je »umjesto da odlučno nastavi borbu protiv Turaka« rasipao »državne snage i svoje izrazite vojničke sposobnosti u pokušajima osvajanja na Zapadu«, ali da takvi prigovori nisu sasvim opravdani; prema Hómanu, Matijaš »nije nikada zanemario misao o turskoj opasnosti«, pa je »konačnim ciljem njegove politike na Zapadu bilo organiziranje jednog pohoda golemih razmjera koji bi trebao istjerati Turke«; smatrajući Ugarsku »odviše slabom da se odupre orijentalnom neprijatelju«, činilo mu se da će dobiti pomoć zapadne Evrope samo ako osigura njemačko/ugarsko savezništvo (The Cambridge Medieval History, vol. VIII, 1936, 617). Izvan tako suprotstavljenih, odviše krutih, gledišta koja, usmjerena ili prema prestrogoj osudi ili prema nestvarnim pohvalama, uvijek zanemaruju svu složenost povijesnog razvoja, valja postaviti Matijaša u složene okolnosti njegova doba; kao tipični renesansni vladar, Matijaš je prožimao u svo-

1463. i desetljeće turskih prodora u Hrvatsku u 70-im godinama XV st. — ali je zbir uzročnosti njihova neuspjeha, razumije se, mnogo širi.

Nasuprot vanjskopolićkim činiteljima, unutrašnji faktor koćenja jest struktura ugarskog/hrvatskog društva, napose odnos: kraljevska vlast → feudalna aristokracija. Odnos vladara spram feudalne elite neprekidno se mijenja u tijeku XV st., jer ovisi o različitim činiteljima, ali ga ipak možemo svesti na zajedničku značajku: uzmak pred zahtjevima elite. U praktičnom djelovanju vladara taj se uzmak različito ostvaruje. Zigmund, da bi olakšao svoja carska lutanja Evropom i da bi im osigurao što opsežniju materijalnu podlogu, ili iskorištava snage stare aristokracije (Frankapani) ili podupire uspon novih dinasta (Celjski, Talovci).⁸ U dinastićkom međuvlađu 1437—1458, pored slabih ili malodobnih vladara, te nove obitelji (uz Hunyade) oligarhijski odlučuju u političkom životu Ugarske i Hrvatske. Kada Matijaš Korvin 1458. postaje kraljem, oligarhijska struktura društva toliko je razvijena da ni Korvin, do kraja svoje vladavine, ne može bitnije promijeniti već oblikovane smjernice društvenog razvoja. Elita sprećava pokušaje Matijaševe centralizacije, odupire se poreznoj reformi i, koliko može, ogranićava pobiranje protuturske dike, jer njezina društvena svijest ne dopire dalje od opsega vlastitih staleških interesa.⁹ Kada se otpor aristokracije jaćanju kraljevske vlasti prožimao s posljedicama Matijaševe srednjoevropske politike, protuturski rezultat njegove vladavine i nije mogao biti mnogo uspješniji. Ako bismo Matijaševu djelatnost postavili i u okvir evropskih protuturskih nastojanja, ocjena o korvinovskim mogućnostima postala bi još jasnija. Jer, izuzimajući kratko razdoblje od nekoliko godina, uoći i nakon pada srednjovjekovne Bosne, kada je papa Pio II Piccolomini pokušao organizirati protuturski otpor na razini jednog evropskog križarskog pohoda, Korvin je, u stvari, bio sám na turskom poprištu. Matijaševa uloga, dakle, u balkanskim političkim zbivanjima, a time i u procesu »rašćinjavanja« hrvatskih zemalja, rezultanta je složenih društvenih faktora. Njegov je krajnji doseg, unutar konkretne društvene situacije u drugoj pol. XV st., zaustavljanje turskih osvajanja na granici turske Bosne.¹⁰ Takav rezultat svakako je bio mnogo skromniji od zamisli koje su 1463. zastupali papa Piccolomini i Matijaš Korvin, ali je korvinovski protuturski obrambeni sustav, od Srebrnićke i Jajaćke banovine do Senjske kapetanije i kraljevskih gradova u južnoj Hrvatskoj, ipak zadržao svoju važnost još i pola stoljeća kasnije: samoprijegorni napor Petra Beri-

joj djelatnosti mnogobrojne poticaje i težnje: apsolutistićke sklonosti i svijest o turskoj opasnosti, osjećajnost klasnog podrijetla i humanistićku/renesansnu ljubav prema knjizi i umjetnosti, žudnju za slavom i carskim naslovom, ali i spoznaju o stvarnoj ugroženosti od Habsburgovaca i Fridrika III koji se, kao realni dinastićki suparnici, pojavljuju već u trenutku Matijaševa dolaska na ugarski/hrvatski prijesto 1458. itd. — sve se to isprepleće u Matijaševu liku i u znaćjkama korvinovske epohe, odražavajući se i na razvoj hrvatskog društva.

⁸ T. Raukar, Grofovi Celjski i hrvatsko kasno srednjovjekovlje, HZ XXXVI, 1983, 113—140.

⁹ J. Adamćek — I. Kampuš, Popisi i obraćuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću, Zagreb 1976, VII—XXIII.

¹⁰ Vj. Klaić, Povjest Hrvata II/3, 3—158; o Bosni, papi Piu II i Matijašu Korvinu: S. Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd 1964, 313—334.

slavića 1513—1520. i nije bio drugo nego pokušaj da se sačuvaju glavni obrisi tog sustava na kršćanskoj/osmanskoj granici.¹¹

Za posljednjih Jagelovića krivulja je vladarske moći u naglom padu. Nakon potpune pobjede feudalne aristokracije (tzv. krunidbena zavjernica 1491) njihova je vlast sasvim oslabljena. Jagelovići više ne mogu organizirati protuturski otpor, jer je njihova ekonomska podloga spram korvinovske bitno umanjena, pa taj zadatak prelazi od vladara na istaknute feudalce — od Ivaniša Korvina i Žarka Dražojevića, preko Petra Berislavića i Ivana Karlovića do Krste Frankapana.¹² Te promjene u strukturi društva i oslabljeni položaj kraljevske vlasti uvjetuju brzo tursko osvajanje znatnog dijela hrvatskih zemalja već do sredine XVI stoljeća. Prostorno/političko razdvajanje je, prema tome, samo vanjski, najuočljiviji oblik kriznih procesa koji zahvaćaju hrvatsko društvo već na kraju XIV stoljeća.

c) Ekonomske i društvene razine

7. Na geopolitičkim raznorodnostima razvijaju se i socioekonomske suprotnosti, u mnogobrojnim i složenim pojavnostima. Jadranska obala područje je gradske privrede i komunalnih društava. Hrvatska i Slavonija prije svega su regije zemljišne privrede i feudalnih vlastelinstava, ali se i na tom prostoru od XII st. dalje sve više razvijaju različiti oblici gradskog života. U razvoj hrvatske srednjovjekovne privrede oba pojasa unose svoje posebnosti i uzajamne ovisnosti, ali se sloj obalnih komuna općenito razvija na gospodarski pogodnijem području, jer se njihov robni promet lakše uklapa u evropsku ekonomsku osovinu koja preko Jadrana vodi prema Levantu, premda to uključivanje povremeno otežavaju i nepovoljne političke prilike. U feudalnu strukturu hrvatskog srednjovjekovlja dalmatinske komune unose zasebno društveno ustrojstvo, u mnogočemu različito od odnosa koji pretežno vladaju u kontinentalnom zaleđu, jer svi pripadnici komunalnih društava imaju osobnu slobodu i s njom vezane mogućnosti gospodarskog djelovanja. Oba pojasa, ipak, spajaju temeljne zakonitosti srednjovjekovnog društva — pravna/politička zasebnost, težnja prema gospodarskoj sigurnosti, ali i čvrste staleške granice koje razdvajaju društvene klase, značajke su svake društvene zajednice bez obzira na područje njezina razvoja.¹³

¹¹ M. Mesić, Banovanje Petra Berislavića za kralja Ljudevita II, Rad JAZU 3, Zagreb 1868, 1—64; isti, Građa mojih rasprava u »Radu«, Starine V, Zagreb 1873, 165—181; Vj. Klaić, Povjest Hrvata II/3, 246—289; E. Peričić, Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić, Radovi Instituta JAZU u Zadru 18, Zadar 1971, 290—318; o korvinovskom protuturskom sustavu: F. Moačanin, Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787, u: Vojna krajina, Zagreb 1984, 24—25.

¹² O razdoblju Jagelovića: M. Mesić, Hrvati na izmaku XV. i na početku XVI. vieka, Književnik I, sv. 3, Zagreb 1864, 401—431; sv. 4, Zagreb 1864, 505—543; II, Zagreb 1865, 61—78, 195—218; isti, Hrvati nakon bana Berislavića do muhačke bitke, Rad 18, Zagreb 1872, 77—163; 22, 1873, 55—204; Vj. Klaić, Povjest Hrvata II/3, 161—358.

¹³ O razvoju društava u Hrvatskoj između XII i XVI st., u periodu od njihova oblikovanja do razgradnje, postoji opsežna literatura (usp. popis u: N. Klaić, Po-

8. U takvu društvenu podlogu, koja se temelji na razlikama između pojasa gradske i vlastelinske privrede i koja postupno sazrijeva u tijeku srednjega vijeka, XV stoljeće unosi znatne promjene i produbljuje suprotnosti. Privreda hrvatskih zemalja razvija se sve do XV st. u uzlaznoj krivulji, ali upravo u tom stoljeću nastaje gospodarsko i društveno diferenciranje koje će, napose u XVI st., još jače naglasiti razvojnu heterogenost hrvatskih zemalja. Promjene su najjače izražene na obalnom pojasu, ali su prisutne i u kontinentalnom zaleđu.

9. Od XV st. na obalnom pojasu počinju se oblikovati tri razvojna područja, s jasno istaknutim posebnostima i različitim društvenim mogućnostima. Na većem dijelu istočnojadranske obale, u gradovima pod mletačkom upravom, zastavlja se gospodarski rast koji je obilježavao anžuvinsko polustoljeće. Privredni zastoje ne osjeća se u tom stoljeću u svim gospodarskim djelatnostima, niti je podjednako uočljiv u svim komunama, što je ovisilo o vrsti proizvodne podloge i o njezinoj važnosti u ekonomskom sustavu Mletačke republike. To omogućava gibanje prema razvojnom vrhuncu u umjetnosti i književnosti, ali se razvojna podloga komunalnih društava u Dalmaciji ipak postupno sužava.¹⁴

Druga dva razvojna područja, Dubrovnik i Istra, već se u XV st. po svojoj društvenoj razvijenosti razlikuju od gradova mletačke Dalmacije. Ekonomski jači Dubrovnik mimoilazi mletački pritisak na početku stoljeća, pa se njegov društveni razvoj ravnomjerno uspinje prema cvatu XVI stoljeća. Društvena dinamika Dubrovnika temeljito je drugačija od one koju iskazuju komune pod mletačkom vlašću, premda će se razlike do kraja oblikovati tek u XVI stoljeću.

Istarski je poluotok, nasuprot tome, najjače podvrgnut negativnim promjenama. Petnaesto je stoljeće u Istri »stoljeće ratova, kužnih i malaričnih epidemija, stoljeće smrti i masovnog umiranja, doba nestanka mnogih sela, izumiranja pojedinih etničkih mikrokozmosa na istarskom tlu — istroromanskih,

vijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, 669—690), ali ne i monografija koja bi u cjelini analizirala razvoj hrvatskoga srednjovjekovnog društva, istraživala zasebnosti pojedinih društvenih tipova i njihove međuodnose. Ni sinteze hrvatske povijesti ne sadrže komparativnih ocjena o društvenom ustrojstvu na obalnom i kontinentalnom pojasu, i to zbog toga što u proučavanju hrvatskog društva oskudijevamo analitičkim prinosima o pojedinim razvojnim problemima. Tako su, na primjer, veoma rijetki radovi o razvoju društvenih klasa, te o materijalnim i intelektualnim strukturama u koje je taj razvoj bio uklopljen. Literatura o razvoju srednjovjekovnih gradova na hrvatskom teritoriju i o njihovim društvima također je opsežna, ali su to redovito prilozi o povijesti pojedinih gradova; monografije o razvoju gradskog društva u Hrvatskoj u srednjem vijeku, kao što je, na primjer, ona M. Suića o jadranskim gradovima u antici (Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976), s komparativnom analizom o različitim vrstama srednjovjekovnih gradova, nemamo. I u proučavanju društvenog razvoja rezultati su, dakle, prije svega kvantitativno opsežni, ali bez naznake sinteze. Oskudni su i pokušaji da se istraživanje društava pomakne s razvojne površine prema dubinskim strukturama, napose s obzirom na ključni problem: postanak/razgradnja društvenih zajednica i preduvjeti njihova opstanka.

¹⁴ Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovini XVI stoljeća.

hrvatskih i talijanskih« (M. Bertoša).¹⁵ Ako bismo istarsko društveno i demografsko nazadovanje mogli s nečim usporediti, onda bi to bile duboke promjene pustošenja kojima je bilo podvrgnuto kopneno zaleđe dalmatinskih gradova, od Zadra do Splita, jedno stoljeće kasnije, zahvaćeno turskom bujicom.

10. Turski faktor već u XV st. veoma utječe na razvoj svih hrvatskih zemalja — turske provale u drugoj polovini XV st. dopiru i do Istre — ali je njihovo djelovanje prije godine 1500. bilo najjače u središnjim dijelovima zaleđa, u Hrvatskoj i Slavoniji. U hrvatsko-turskom sukobu koji ispunjava posljednju trećinu XV st., nakon pada srednjovjekovne Bosne, najviše se doimaju žarišne točke kao što je krbavski poraz 1493. koji rasapom hrvatske plemićke vojske nagovještava slom srednjovjekovne ugarsko-hrvatske države, ali je i taj poraz, kao i onaj na Mohaču, samo konačni čin odulje etape turskih pustošenja; turski ratovi u posljednjoj trećini stoljeća razaraju širok prostor hrvatskog sela. U tom je smislu i zapis popa Martinca iz godine 1493. dvoslojan: opisu krbavske bitke prethodi iskaz o najezdi Turaka koji »nalegoše na jzik hrvatski« i »robijahu vse zemlje hrvatske i slovinske do Save i Drave«.¹⁶ Zbog toga se u razvoju kontinentalnog prostora upravo u XV st. dodiruju dva suprotna društvena procesa: u srednjovjekovnoj Slavoniji pratimo uspon gradova i trgovine, a istodobno uočavamo prve znakove demografskog i gospodarskog zastoja, jer izvori svjedoče o pojavi opustjelih vlastelinstava, što moramo vezati uz turske ratove.¹⁷ Takav je razvoj u XV st., razumljivo se, prostorno ipak ograničen na one dijelove Hrvatske i Slavonije koji su se nalazili na smjerovima turskih provala, što znači da pojave zastoja ne smijemo uopćavati, ali ni zanemariti u određivanju preduvjeta za društveni razvoj kontinentalne Hrvatske.

11. Ako su razlike u društvenim razinama XV st. uočljive već u usporedbi između historijskih područja, onda s pravom smijemo zaključiti da su one još izrazitije u ocrtavanju mogućnosti koje posjeduju pojedine društvene zajednice i njihove društvene klase.

Komunalna društva XV st. višestruko su diferencirana, pa se cjelokupna njihova djelatnost temelji na jakim imovnim rasponima društvenih klasa. Patricijat i građanstvo, kao dijelovi komunalne elite u Dalmaciji, i svojim intelektualnim djelovanjem naglašavaju društvenu premoć u svijetu komune. Od opsega zemljišnog posjeda do kamenih palača, od legata u oporukama kojima podupiru ili zasnivaju graditeljske radove u crkvama i samostanima do ostavština kojima naređuju da se nahrane i odjenu gubavci i gradska sirotinja, odnosno »pauperes Christi« općenito, od udobnosti svakodnevnog prostora do visoke razine obrazovanosti koja se stjecala na evropskim sveučilištima — komu-

¹⁵ Bertoša, n. dj., 112.

¹⁶ Edicija: »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, Hrvatska književnost srednjega vijeka, Zagreb 1969, 82—84.

¹⁷ J. Adamček, Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća, Zagreb 1980, 58—64, 162—178; o agrarnim odnosima u Dalmaciji: T. Raukar, Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Zagreb 1977, 81—197, s tamo navedenom literaturom; za područje Dubrovačke republike: D. Roller, Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XV stoljeća, Zagreb 1955; M. Blagojević, Zemljoradnja u srednjovjekovnoj Srbiji, Beograd 1973.

nalna elita očituje svoj ugledan društveni položaj. Spomenička baština i spisi dalmatinskog notarijata podjednako svjedoče o širini djelovanja kojim se ističu ti slojevi komunalnih društava. Najugledniji među njima, kao zaderski građanin Grgur Mrganić, podrijetlom iz hrvatskog plemena Virevića, utemeljuju u XV st. i hospicije za nemoćne, priključujući se socijalnoj brizi komunâ.¹⁸

Pa ipak, možda su još više od takva djelovanja komunalne elite, koje je bilo nerazdvojno vezano uz društveni ugled njezinih pripadnika, značajna nastojanja »malog puka«: ono se svojim skromnim mogućnostima pridružuje osjećaju zajedništva koje ispunjava komunalno društvo. Dobrotvornost i mecenatstvo u komunalnim društvima u Dalmaciji u kasnom srednjem vijeku nisu ograničeni samo na gradsku aristokraciju; štoviše, oni se protežu i na seoska društva komunâ. U komunalno spomeništvo, od zvonika i gradskih bedema do seoskih crkvice na području distrikta, čije su seoske bratovštine s naporom stjecale nužne crkvene knjige, uključeni su i skromni legati siromašnih slojeva.¹⁹ Društvena je podloga kulture u kasnom srednjem vijeku, unatoč dubini diferencijacije klasâ, široka i plodonosna.

d) Utjecaji, komunikacije, središta

12. Složenost geopolitičkog smještaja hrvatskih zemalja u srednjem vijeku uvjetovala je i strujanja intelektualnih utjecaja, njihovo preuzimanje i oplodivanje domaće društvene i stvaralačke podloge. Na hrvatskom prostoru u srednjem vijeku dodiruje se nekoliko smjerova kulturnih komunikacija, među kojima valja spomenuti jadransko-mediteranska, srednjoevropsko-podunavska i balkansko-kontinentalna intelektualna zračenja. Svaki od navedenih smjerova ima svoje mjesto u genezi hrvatske srednjovjekovne kulture.²⁰

13. Društvene i kulturne komunikacije između hrvatskih zemalja i okolnih društava pratimo već u ranom srednjem vijeku, u prvom redu na primjeru

¹⁸ Raukar, Zadar u XV stoljeću, 71—80, 281—297; R. Jelić, Grgur Mrganić, Radovi Instituta JAZU u Zadru 6—7, 1960, 487—508.

¹⁹ O društvenom sudioništvu pojedinaca koji su se uključivali u kolektivna umjetnička i intelektualna nastojanja na našem području svjedoči, na primjer, Splićanin Dujam Črnehe koji 1248. oporučuje 30 libara za gradnju splitskih bedema i 10 libara za zvonik splitske katedrale koji se tada podiže (T. Smičiklas, Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije IV, Zagreb 1906, 340). A kada god. 1457. zaderski svećenik Juraj Zubina, glagoljaš (de littera sclava) prodaje »unum suum missale novum de littera sclava, in carta pergamina« za 83 malih mlatačkih libara, kupci ga preuzimaju u ime čitave seoske zajednice/bratovštine u selu Tršci u zaderskom distriktu (nomine et vice fraternitatis totius ville), pa je očigledno da je u nabavi te nužne liturgijske knjige za seosku crkvicu sudjelovalo, u kolektivnom naporu, čitavo selo, što je važno svjedočanstvo o društvenom i kulturnom zajedništvu na hrvatskom selu (Historijski arhiv u Zadru [dalje: HAZ], Spisi zaderskih notara [dalje: SZN], S. Damiani, B. IV, F. V/2, 9. IV 1457). Usp. Raukar, Zadar u XV stoljeću, 295; isti, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, HZ XXXIII—XXXIV, 1980—81, 199—205.

²⁰ M. K o m b o l, Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda, Zagreb 1945; Edicija: »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, Hrvatska književnost srednjega vijeka, predgovor Vj. Štefanića, 3—62; Hercigonja, Srednjovjekovna književnost.

pismenosti, u preuzimanju čitavog sloja pisama, od beneventane i karoline do glagoljice i ćirilice. U kasnom srednjem vijeku, pak, iscrpno poznajemo društveno ustrojstvo i oblike komuniciranja. Utjecaji se prenose razvijenim sustavom veza, u pomacima ljudi koji spajaju društva i kulture. Intelektualna dinamika srednjovjekovnih društava podjednako se temelji na putovanjima trgovaca i hodočasnika, na migracijama stanovništva i zračenju evropskih sveučilišta. Trgovačke veze nipošto se ne ograničavaju na prijenos robe ili novčane postupke. Trgovačka putovanja istodobno šire duhovni vidokrug njihovih nositelja, pa se čini sasvim prirodnim što se prvi primjerak Danteove »Božanstvene komedije« na hrvatskom području spominje u kućnoj biblioteci koju je u drugoj pol. XIV st. posjedovao jedan zadarski trgovac, suknar Mihovil Petrov; nije bezrazložna pretpostavka da je taj rukopis nabavljen na jednom od trgovčevih putovanja, možda Italijom.²¹

Hodočasnička gibanja imala su još širi raspon, od Palestine preko Rima do sjeverozapadne Španjolske i romaničke katedrale u Santiago de Compostela, pa su možda još više širila uzajamno poznavanje kasnosrednjovjekovnih društava.²² Evo nekoliko primjera s obalnog pojasa. Prvi pokazuje da se i bosansko

²¹ J. Stipišić, Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz arhiva sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra, *Zadarska revija* 2—3, 1967, 184—192.

²² O hodočašćima općenito: R. Oursel, *Pèlerins du Moyen Age*, tal. prijevod: Pellegrini del Medioevo, Gli uomini, le strade, i santuari, Milano 1980; u hrvatskoj historiografiji proučavanje hodočašća, kao važnog oblika društvenih komunikacija u kasnom srednjovjekovlju, još je u začetku, usp.: J. Kolanović, Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku, *Croatia Christiana Periodica* VI, Zagreb 1982, br. 9, 13—36 (sustavna analiza šibenskih hodočašća XV st.); Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV st., 172; u slovenskoj historiografiji: F. Gestrin, Piranska popotovanja v 15. stoletju, *Kronika* 23, 1975, 74—80. Dalmatinski je notarijat XIV/XV st. sačuvao obilatu i važnu građu o hodočašćima, ali je mogućnost istraživanja o njihovu utjecaju na širenje intelektualnih spoznaja donekle ograničena jer s našeg područja, barem koliko je poznato, nije sačuvana znatnija hodočasnička građa, putopisi, izvještaji i sl. Koliko su, pak, hodočasnička putovanja duboko utjecala na veze kasnog srednjovjekovlja, lijepo pokazuje jedan hodočasnički izvještaj iz g. 1486. Napisao ga je Konrad von Grünemberg, pod naslovom: »Pilgerreise von Konstanz nach Jerusalem 1486«, a one njegove dijelove koji se odnose na hrvatski teritorij objelodanio je E. Pivčević (Konrad von Grünemberg's Visit to Croatian Coastal Towns in 1486, *BC Review* 17, 1980, 23—42). Taj putopis pokazuje da je istarsko-dalmatinska obala imala istaknutu ulogu u putovanjima evropskih hodočasnika jer je bila dijelom hodočasničkog puta koji je iz sjeverne i srednje Evrope preko Venecije vodio prema Jeruzalemu. Grünemberg stoga na svojem putovanju posjećuje Poreč, Zadar, Šibenik, Hvar, Korčulu i Dubrovnik, pa u svoj putopis/dnevnik uključuje veoma zanimljiva i važna opažanja o nekim aspektima društvenog života u tim gradovima potkraj XV stoljeća. Grünemberg, na primjer, ističe da je Zadar glavni grad u »Slavoniji« (die Hobstat in Schlafonia), te da je u njemu prisustvovao misi prema glagoljskoj liturgiji (Komend inn die kirchen da sachend wier mess halten den gschläffönischen ordnung nach). Šibenčani mu, pak, ističu da grad zakonito pripada ugarskom kralju, ali da ih on nije mogao štiti od turskog pritiska, pa su prihvatili suverenitet Venecije (vnd wie sy yetzen von recht dem hungriſchen kung zu korten. Er mocht sy aber nit beschirmen vor dem grossen türken. Vnd darumb hetten sy gehult der herschafft Venedig) (n. dj., 28, 31, 34). Grünbergovi podaci nisu u svemu pouzdani, pa ih valja oprezno

zaleđe uključuje u hodočašća prema Zapadu: god. 1444. protovestijar bosanskog kralja Tomaša Restoje šalje Splitsanina Ivana na hodočašće u Santiago de Compostela »pro dicto domino Restoye«. God. 1450. Stana, žena Grgura Mrganica, sastavlja oporuku jer odlazi na hodočašće u Rim, a zadarski plemić Mihovil Soppe određuje u svojoj oporuci iz 1413. da se na njegov trošak opremi ukupno osam hodočasnika, od kojih dva do Kristova groba u Jeruzalemu itd.²³ Mnogobrojni primjeri hodočasništva, u kojemu su često sudjelovali i pripadnici »malog puka«, svjedoče o ulozi tog oblika društvenih komunikacija u stvaranju opće povezanosti srednjovjekovnog svijeta.

14. U uskoj vezi s društvenim preduvjetima i oblicima intelektualnih dodira je i pitanje razmještaja kulturnih središta. I na obalnom pojasu i u kontinentalnom zaleđu razvijaju se u kasnom srednjem vijeku značajna središta umjetničkog i kulturnog stvaranja. Ona su raspršena na čitavom hrvatskom prostoru, od dalmatinskih komuna do biskupskog Zagreba i nekih drugih gradskih središta u srednjovjekovnoj Slavoniji, od feudalnih dvorova do glagoljaških uporišta na području srednjovjekovne Hrvatske i Istre, ali se u takvoj razdiobi, uza sve stvaralačko bogatstvo, otkrivaju, pažljivom usporedbom svih činitelja, i neki negativni aspekti prostorne/političke razdvojenosti hrvatskih zemalja i posljedice razlika u stupnju njihova društvenog razvoja.

Prije svega valja istaknuti da se u XIV i XV st. još nijedno društveno i kulturno središte u Hrvatskoj ne izdiže iznad svih drugih tako izrazito i neprijeporno kao što će se u XVI st. odvajati Dubrovnik, koliko državnim/političkim razvojem i gospodarskim usponom toliko i razvojem umjetnosti i književnosti. Ipak, već su u tom razdoblju primjetni glavni obrisi u prostornoj razdiobi kulturnih središta, s jednom bitnom, uočljivom značajkom: njihova

tumačiti, ali su ipak zanimljiv prinos poznavanju gradskih društava u Dalmaciji potkraj prvog stoljeća mletačke vlasti. Tako, na primjer, šibensko obrazloženje nije povijesno vjerodostojno, ali je zanimljiva naznaka o političkim gledištima u Šibeniku u tom razdoblju. Bilješka o slavonskoj liturgiji u Zadru dragocjen je podatak o intelektualnom ustrojstvu Zadra. Takvi podaci koje je sadržavala hodočasnička građa uključivali su se u sustav društvenih komunikacija kasnosrednjovjekovne Evrope, pa hodočasnički putopisi imaju veliku važnost.

²³ *Split, 1444*: »Johannes becarius, habitator Spaleti« prima »a ser Georgio Mathet«, u ime »magnifici ac spectabilis viri domini Restoye, prothovestiarrii Regni Bosne, ducatus quatuor auri, pro parte solutionis itineris sancti Jacobi de Galitia, quo ipse Johannes pergere promixit de proximo pro dicto domino Restoye« (HAZ, Splitski arhiv, sv. 23/3, 131', 10. II 1444); *Zadar, 1450*: »[...] Honestissima domina, domina Stana, uxor egregii et sapientis viri ser Gregorij Merganich, civis Jadre [...] intendensque ire Romam ad visitandum limina beatorum Petri et Pauli« sastavlja oporuku, u kojoj određuje između ostaloga: »Item, voluit [...] quod subito post ipsius testatricis mortem mittatur una persona [...] Jerusalem, ad visitandum Sanctum sepulcrum domini nostri Jesu Christi pro remissione suorum peccatorum [...] cui persone peregrinanti voluit et ordinavit dari ducatos sexaginta auri« (HAS, SZN, B. Marci de Venetiis, B. I, F. II, Testamenta, 15. VII 1450); *Zadar, 1413*: »Item, voluit et ordinavit, quod expensis ipsius testatoris mittatur duo homines visitatum sanctum Jacobum in Galicia; item, quatuor homines visitatum Romam, videlicet, ecclesiam sanctorum Petri et Pauli; item, duo homines visitatum Sanctum sepulcrum in Jerusalem, pro anima mea« (HAZ, SZN, T. de Prandino, B. VI, F. I, 123'—124, oporuka Mihovila de Soppe, 27. III 1413).

je glavnina smještena na obalnom pojasu, od Senja i Zadra do Dubrovnika, jer su u tim žarištima društvenih veza na jadranskom prostoru i stvaralački preduvjeti bili općenito pogodniji nego u kontinentalnom zaleđu. Uporišta kulturne i umjetničke djelatnosti nalaze se, dakako, u XV st. i u kontinentalnoj Hrvatskoj (biskupski Zagreb u srednjovjekovnoj Slavoniji, glagoljaška tiskara u srednjovjekovnoj Hrvatskoj), što nijednog trenutka ne smijemo zanemariti u određivanju njezine kulturne topografije, ali su razvojne razlike spram obalnog pojasa ipak primjetne.

Humanistički krug oblikuje se, na primjer, u XV st. i u srednjovjekovnoj Slavoniji, odakle Ivan Vitez od Sredne ili Ivan Česmički odlaze na humanistički studij u Italiju, ali se glavni razvojni tokovi humanističkog latinizeta nalaze na obalnom pojasu. I hrvatsko pjesništvo se pojavljuje u dalmatinskim gradovima, a graditeljstvo, kiparstvo i slikarstvo upravo tu u XV i XVI st. dostižu razvojni vrhunac. Jači razvoj kulturnih središta u kontinentalnom pojasu koja bi u svemu bila ravna središtima na jadranskoj obali, prije svega kontinuitetom djelovanja i jačom sposobnošću umjetničkog i intelektualnog zračenja/privlačenja, otežavaju nepovoljne političke prilike i kriza društvenog ustrojstva, kao pojave koje između 1400. i 1550. ne zahvaćaju samo hrvatski, nego i sav južnoslavenski prostor. Turski ratovi od posljednje trećine XV st. otežavaju, a turska osvajanja u XVI st. onemogućavaju kulturni rad na znatnim dijelovima kontinentalnog zaleđa. Ali, utjecaj nekih činitelja primjetan je i mimo turskih ratova. U kasnosrednjovjekovnoj Hrvatskoj i Slavoniji nema jakih vladarskih uporišta koja bi ekonomskom snagom i mecenatstvom mogla privlačiti umjetnike i omogućiti još jači stvaralački polet. Ugarski/hrvatski vladari XV st., od Žigmunda do Jagelovića, imaju svoje dvorove u Budimu, izvan hrvatskog teritorija.²⁴ Ako bismo tome dodali i podatak da u istom razdoblju, u sredini XV st., srednjovjekovnu Bosnu i Srbiju konačno svladava tursko osvajanje, lako bismo mogli zaključiti da su takvi društveni preduvjeti i činjenica da srednjovjekovna sveučilišta — koja se od sredine XIV st. dalje utemeljuju u srednjoj i istočnoj Evropi (Prag 1348, Krakov 1364, Beč 1365, Pečuh 1367. itd.), dakle gotovo redovito u vladarskim središtima — zaobilaze hrvatski i južnoslavenski prostor dvije uzajamno ovisne pojave.²⁵

15. U skladu s takvim okolnostima, na hrvatskom teritoriju stvara se nekoliko društvenih područja u kojima prevladavaju pojedini smjerovi kulturnih komunikacija. Najizrazitije takvo područje XV i XVI st., s elementima društvene integracije, jest jadranski bazen. Dalmatinske komune su u kasnom srednjem vijeku, a pogotovo nakon turskog osvajanja zaleđa, društveno usmje-

²⁴ Na smještaj vladarskih središta, kao relevantno pitanje za proučavanje razvoja likovnih umjetnosti u Hrvatskoj potkraj XV i u XVI st., upozorila je Anđela Horvat, u knjizi »Između gotike i baroka« (Zagreb 1975), u kojoj je napisala: »Hrvatska je tada bila na periferiji ugarsko-hrvatske zajednice, a nakon 1526. na periferiji vladavine austrijskih Habsburgovaca. Bila je podalje od jakih političkih i kulturnih središta kao što su to Višegrad, Prag, a poslije Beč. Blži joj je bio Graz. Hrvatska nema svoj stalni dvor koji bi bio pokretač i naručitelj za pojedina ostvarenja. Njeza u mnogočem nadomješta — napose u 16. i 17. st. — dvor zagrebačkih biskupa, od kojih su neki bili i hrvatski banovi« (452).

²⁵ L. Gottschalk — L. Mac Kinney — E. Pritchard, Temelji modernog svijeta 1300—1775, Historija čovječanstva IV/4, Zagreb 1974, 225—231.

rene prema jadranskom području i susjednoj Italiji. Obalni pojas je do temeljitih promjena koje u XVI st. uzrokuju turska osvajanja ekonomski i migracijski čvrsto vezan sa zaleđem, ali su društvene veze između ta dva pojasa u tom razdoblju ipak slabije od onih koje Dalmaciju i Dubrovnik uključuju u jadranski društveni prostor. Štoviše, u drugoj pol. XV st. u Slavoniji jača panonski krug društvenih komunikacija, usredotočen oko korvinovskog dvora u Budimu, kojemu upravo hrvatski sjever daje humanistički zamah (Ivan Vitez od Sredne, Ivan Česmički).²⁶ O stvaranju komunikacijskih područja, kao o još jednom obliku razvojne heterogenosti hrvatskih zemalja, što je prije svega bila posljedica veoma nepovoljnog političkog razvoja, svjedoči i činjenica da renesansa ne prodire u kontinentalnu Hrvatsku iz obalnog pojasa, dakle izravno, kako bismo trebali očekivati, nego posredno iz panonskog bazena.²⁷

e) Doba sazrijevanja i doba zastoja

16. Petnaesto stoljeće je i u razvoju hrvatske kulture granično doba sazrijevanja i rasta koje se vrši u povijesnim okolnostima što su prema kraju stoljeća postupno postajale sve teže. One donose vidljive znakove društvenog zastoja i jače naglašavaju »raščinjenost« između pojedinih dijelova hrvatskog teritorija. Upravo ta suprotnost između razvojnih teškoća i sazrijevanja bitna je kulturna značajka hrvatskog Quattrocenta. Kao znanstveni, pak, problem, ona je izazovan i živ poticaj historičarevu istraživanju, jer se uvijek iznova, u svjetlu novih spoznaja, postavlja ključno pitanje: na koji su način te dvije pojave uzajamno djelovale jedna na drugu? Kako moramo odrediti njihove ovisnosti?

Odgovor na ta pitanja ovisi o određivanju pojma »zastoj« koji historioografski nužno vezujemo uz hrvatsku povijest između 1400. i 1550. Zbog geopolitičke i društvene raznolikosti hrvatskih zemalja izričaj »zastoj« valja upotrebljavati kao složen pojam za skup promjena u razvojnim strukturama koje su se kronološki neravnomjerno očitovale na kraju srednjega vijeka. Proces negativnih promjena koje pratimo u luku: turska i mletačka osvajanja, gospodarski poremećaji, razgradnja društvenih zajednica na ugroženim područjima, depopulacija i migracijska gibanja itd., ne pojavljuje se istodobno i u jednakom opsegu na svim dijelovima hrvatskog teritorija. Osim toga, početni politički i ekonomski razvojni poremećaji ne uzrokuju neposredne, nagle negativne posljedice u svim slojevima društvenog ustrojstva, napose ne u odnosu koji nas ovdje, kao sociološki problem, u prvom redu zanima: društvene promjene → kulturno sazrijevanje. Takve se posljedice ponekad mogu uočavati tek anali-

²⁶ O Ivanu Česmičkome: Ivan Česmički, Stihovi i epigrami, predgovor M. K o m b o l a, Zagreb 1951, VII—XXII; Hrvatski latinisti I, Edicija: »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, Zagreb 1969, 153—157; N. K o l u m b i ć, Hrvatska književnost od humanizma do manirizma, Zagreb 1980, 80—86; Marianna D. B i r n b a u m, Janus Pannonius, poet and politician, Zagreb 1981; o Ivanu Vitezu: M. K u r e l a c, Kulturna i znanstvena djelatnost Ivana Viteza od Sredne (1405—1472), Zbornik Zaveda za povijesne znanosti 12, Zagreb 1982, 21—34, s iscrpnom bibliografijom.

²⁷ A. Horvat, n. dj., 449—455.

zom procesâ duga trajanja, jer se i promjene u pojedinim razvojnim strukturama očituju u društvenim procesima koji imaju veoma različitu vremensku dinamiku vlastita oblikovanja. Nasuprot političkim promjenama koje se vrše naglo i temeljito, kulturno je oblikovanje kasnoga srednjeg vijeka spor i dugotrajan proces koji se temelji na baštini cjelokupnog srednjovjekovlja, traje u kronološkoj asinkronosti spram političkih ili ekonomskih poremećaja koji ga počinju okružavati, a iskazuje znakove jačeg zastoja tek u periodu kada je bitno ugrožena i sužena društvena podloga na kojoj raste.

Uzajamna ovisnost i kronološka asinkronost razvojnih pojava temeljno je, dakle, metodološko polazište u proučavanju hrvatskog društva između 1400. i 1550. Takvo proučavanje mora utvrditi kronološku i prostornu međuovisnost poremećaja u pojedinim društvenim strukturama, odnosno razvojne etape i neravnomyernosti u procesu promjena na hrvatskom teritoriju u kasnom srednjem vijeku. Sasvim određena historiografska predodžba o tako označenom društvenom razvoju hrvatskih zemalja u kasnom srednjem vijeku još ne postoji, jer su mnogi njegovi aspekti nedovoljno proučeni, ali je početni zaključak pouzdan: promjene u društvenim strukturama XV/XVI st. nisu bile ni kronološki, ni po svojem opsegu, jednake na svim dijelovima Hrvatske. S obzirom, pak, na odnos: razvojni preduvjeti/intelektualne strukture, smije se izraziti pretpostavka da su nepovoljne prilike XV st., napose prema razmeđu sa XVI st., onemogućile još izrazitiji kulturni uspon na onim područjima koja su bila pogođena društvenim zastojem, te zaključak, utemeljen na gornjim metodološkim načelima, da hrvatsko društvo na kraju srednjega vijeka pokazuje, unatoč uočljivim poremećajima, stvaralački polet. Kulturni i intelektualni razvoj XV i XVI st. najdjelotvornije je prevladavao povijesne tegobe i heterogenosti; on je sam po sebi bio najznatnijim činiteljem spajanja unutar hrvatskog društva, a istodobno je bio podloga onim vezama koje su ga približavale okolnim društvima, stvarajući u krilu srednjovjekovlja svijet zajedništva.

17. Raspon društveni zastoj/kulturno sazrijevanje napose je uočljiv u razvoju hrvatske pismenosti i književnosti. Njihovo sazrijevanje u XV st. temelji se na sveukupnom srednjovjekovlju, na dugim procesima čija je podloga već rani srednji vijek. Pri tome je važna činjenica da tropismenost i dvojezičnost hrvatske književnosti konačno sazrijeva upravo u XV stoljeću koje u hrvatsko društvo unosi razvojne teškoće i ograničenja. Glagoljaštvo, kao izvorna podloga hrvatske pismenosti, dostiže konačnu društvenu zrelost u Prvotisku misala iz 1483. i to upućuje na dvoslojna razmatranja. S jedne strane to svjedoči, kako je u historiografiji s pravom istaknuto, o razvijenosti i otpornosti njegove društvene podloge, jer jedna »duhovno i materijalno zaostala sredina [...] ne bi bila sposobna da među prvima u Evropi prihvati tisak« (E. Hercigonja), a s druge, takav kulturni uspon nameće nezaobilazno pitanje o stvarnim mogućnostima intelektualnog rasta do kojega je moglo dospjeti hrvatsko društvo da oko 1500. nije bilo izloženo takvim poremećajima za koje bi se jedva mogla pronaći odgovarajuća usporedba u suvremenim evropsko-mediteranskim društvima.²⁸

²⁸ Zaključak E. Hercigonje, razlozan i opravdan, upozorava na važnost i istraživačku složenost odnosa: društveni preduvjeti/kulturno stvaranje u Hrvatskoj u XV stoljeću (Srednjovjekovna književnost, 26). Pitanje o društvenoj podlozi i društvenim promjenama na hrvatskom teritoriju između XIV i XVI st. usko je vezano

Bogatstvo i složenost hrvatske književnosti očituje se, ipak, tek u njezinoj tropismenosti i dvojezičnosti, što je također iznimna pojava u evropskoj kasno-srednjovjekovnoj kulturi. Usporedo s glagoljskom osnovicom, i ćirilsko pismo, koje veoma rano prođire na hrvatski teritorij, postaje u zasebnoj obliku zapadne ćirilice (bosančice) dijelom hrvatske kulturne baštine. Tu glagoljsku/ćirilsku vertikalu hrvatske književnosti XV stoljeća simbolički, na njegovu početku, usredotočuje Hrvoje Vukčić Hrvatinić, za kojega krstjanin Hval 1404. piše zbornik bosanskom, zapadnom ćirilicom, a pisar Butko, nekako u isto vrijeme, raskošno oslikani glagoljski Misal.²⁹ U istom razdoblju sazrijeva i hrvatska dvojezičnost. Hrvatski je latinizam već od ranog srednjeg vijeka usporedan stvaranju na narodnom jeziku, a u XV st. raste u humanistički latinitet. U istom procesu sazrijevanja stvara se i hrvatsko pjesništvo, pa od Džore Držića i Marka Marulića teku usporedni tokovi hrvatske književnosti na hrvatskom i latinskom jeziku.³⁰

Na razmeđu XV i XVI st. kristaliziraju se, prema tome, dva društvena procesa bitno suprotnih usmjerenja: kulturna zrelost hrvatskog društva i početak epohe u kojoj će ono biti podvrgnuto jakim razvojnim teškoćama. Zbiivanja nakon 1500. — prostorno/političko razdvajanje u turskim osvajanjima, gubitak središnjih dijelova hrvatskih zemalja, približno između Velebita, Kupe, Une i Cetine koji su kao društvena spona povezivali sjever i jug, te s time povezane gospodarske, društvene i migracijske promjene — onemogućuju ravnomjeran rast društvenih struktura na čitavom području između Drave i Jadrana.

Jer, u predturskom razdoblju (XIV—XV st.) kulturni su utjecaji prodirali iz obalnog pojasa prema kontinentalnom području. O tome, na primjer, svjedoče smjerovi širenja i sazrijevanja glagoljske pismenosti Zadar → Lika/Kr-

uz istraživanje o intelektualnom, kulturnom razvoju u Hrvatskoj u kasnom srednjem vijeku. Unatoč tome, u nas su rijetki književnopovijesni i likovnopovijesni radovi koji se temeljitije baziraju na sociološke aspekte umjetničkog stvaranja (jedan od iznimnih primjera: E. Hercigonja, Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovice 16. stoljeća, *Croatica* 2, Zagreb 1971, 7—100); o hrvatskom glagoljaštvu: Vj. Štefanić, predgovor uz: *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, 3—62; Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost*, s iscrpnom i kritički ocijenjenom bibliografijom

²⁹ F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb 1902; Cirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 166—250; o bosanskim kodeksima: Vl. Vrana, *Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni*, *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Knjiga prva, Sarajevo 1942, 794—822; J. Šidak, *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 111—160; F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 145—177; Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost*, 239—244; *Glagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića, hercega splitskog*, Zagreb 1973; o ćirilskoj pismenosti na hrvatskom području: T. Raukar, *O problemu bosančice u našoj historiografiji*, *Radovi III Muzeja grada Zenice*, Zenica 1973, 103—144; drugačije mišljenje: E. Hercigonja, *Bosančica*, *Enciklopedija Jugoslavije* 2, Zagreb 1982; *stajalište srpske historiografije*: P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*, *Paleografsko-filološki prilozi*, Beograd 1971.

³⁰ V. Gortan — V. Vratović, *Temeljne značajke hrvatskog latinizma*, *Hrvatski latinisti I*, Zagreb 1969, 7—41; Kombol, *Povijest hrvatske književnosti*; Kolumbić, *Hrvatska književnost od humanizma do manirizma*.

bava, što je pojava od izvanredne važnosti za istraživanje društvenog razvoja u Hrvatskoj potkraj srednjega vijeka.³¹ Ličko/krbavsko područje je već od 70-ih godina XV st. bilo zahvaćeno turskim prodorima, ali je ono sve do potkraj stoljeća pokazivalo živu kulturnu djelatnost (glagoljski Brevijar iz 1491, tiskan u ličkom Kosinju) i otpornost prema političkim teškoćama.³² Na izmaku prve četvrtine XVI st., pak, ličko/krbavsko područje nestaje iz kulturne sfere hrvatskog društva jer je 1527/28. podvrgnuto turskoj vlasti. Na taj se način nakon 1500. steže kulturni prostor u Hrvatskoj, a intelektualno stvaranje usredotočuje u prvom redu na obalnom pojasu. I tu je opseg stvaralaštva bio neravnomjeran jer su i razlike u stupnju društvenog razvoja, kako je prije istaknuto, bile izražene na čitavom obalnom pojasu, od Istre do Dubrovnika, ali se jadransko područje u XVI stoljeću stvaralaštvom u gradskim središtima, razvojem književnosti, graditeljstva, slikarstva, umjetničkih obrta ili znanstvenim radom, primjetno razlikovalo od kontinentalnog prostora na čijim je središnjim dijelovima u epohi turskih osvajanja kulturno stvaranje bilo gotovo onemogućeno i postupno potisnuto na stegnuto područje koje potkraj XVI st. označava pojam »ostatka ostataka«.³³

³¹ Hercigonja, Srednjovjekovna književnost, 216.

³² O turskim provalama u Hrvatsku u drugoj pol. XV i u prvoj četvrtini XVI st.: Vj. Klaić, Povjest Hrvata II/3; o glagoljskom tiskarstvu: Vj. Štefanić, n. dj.; Hercigonja, Srednjovjekovna književnost, 210—235.

³³ U određivanju razvojne dinamike hrvatskog društva u XV i XVI st. poznamo temeljne procese, ali će tek buduća, sustavnija i nužno interdisciplinarna, istraživanja točnije ocrtati njihove pojedinosti i omogućiti pouzdano vrednovanje njihovih značajki; primjer takva pitanja koje nipošto ne možemo smatrati konačno riješenim jesu turski ratovi i ocjena njihove uloge. Izvan dvojbe je ključna uloga turskog faktora u društvenom razdvajanju hrvatskih zemalja nakon 1500, te u skladu s tim, suprotnost u stupnju društvenog razvoja između obalne i kontinentalne Hrvatske. Pa ipak, u točnijem određivanju društvenih promjena koje uzrokuju turski ratovi potreban je oprez jer historiografija još uvijek nije doprla mnogo dalje od općenitih zaključaka, ma koliko oni bili neprijeporni. M. Kombol je, na primjer, isticao da je »hrvatska književnost šesnaestog stoljeća u prvom redu književnost dubrovačkih i mletačkih Hrvata«, te da im se »istom u drugoj polovini istoga stoljeća pridružuju i Hrvati iz sjeverne Hrvatske, između Kupe i Drave«, da bi zaključio: »Kulturni rascvat u Primorju, krv i diaspora u pozadini — to je hrvatsko šesnaesto stoljeće« (Povijest hrvatske književnosti do preporoda, Zagreb 1945, 57). Kombolov zaključak u skladu je s gledištima suvremene evropske i jugoslavenske historiografije. Upozoreno je, na primjer, da razvojni rast zapadnoevropskog društva, u širokom rasponu od X st. do industrijske revolucije, moramo tumačiti i činjenicom što na tom dijelu evropskoga prostora tada »nije bilo velikih invazija« (R. Lopez, Rođenje Evrope, Zagreb 1978, 17). Lopezovo određivanje temeljnih smjernica/uzročnosti u razvoju srednjovjekovne Evrope ponešto je shematizirano, ali je zanimljivo pri tumačenju razvojne dinamike hrvatskog i drugih južnoslavenskih društava, jer je povijest balkansko-podunavskog prostora potkraj srednjega vijeka bila uvjetovana upravo takvom krupnom invazijom Osmanlija. Slovenski, pak, povjesničar I. Voje ističe da slovenski narod u čitavoj svojoj povijesti, izuzevši drugi svjetski rat, »ni nikdar toliko trpel kakor prav v času turskih napadov« (Vplivi osmanskega imperija na slovenske dežele v 15. in 16. stoletju, Zgodovinski časopis XXX, 1976, 1—2, 3), što potpuno možemo primijeniti i na hrvatsku povijest kasnoga srednjeg vijeka. Ali, koliko god takve usmjeravajuće

f) Zaključak: strukture i promjene

18. U kasnosrednjovjekovnom razdoblju hrvatsko društvo obilježavaju izraziti procesi promjena koji zahvaćaju sva njegova razvojna područja. Te bi se promjene mogle ovako sažeti:

HRVATSKO DRUŠTVO (1350—1550): STRUKTURE I PROMJENE

Razvojno područje	Značajke promjena
A) POLITIČKI ODNOSI	od prostorne/političke integracije (Zadarski mir 1358) prema »raščinjavanju« na mletačku, tursku i habsburšku Hrvatsku u XVI st.; iznimka: slobodni Dubrovnik;
B) DEMOGRAFSKI OMJERI I MIGRACIJE	demografsko oporavljanje nakon »crne smrti« (1348), poremećaji nakon 1400. (kužne epidemije, oskudica); turski ratovi, depopulacija, migracije i raseljavanje na obalnom i kontinentalnom pojasu, napose na središnjim dijelovima hrvatskog prostora; doseljavanje novoga stanovništva migracijama istok-zapad (1450—1550);
C) PRIVREDA	opća značajka: od uspona prema zastoju XVI st.; uključivanje u mletački <i>Stato da Mar</i> na obalnom pojasu (1400—1550); iznimka: neprekidan gospodarski rast Dubrovnika i sudioništvo u ekonomskom prosperitetu jadranskog/mediteranskog bazena; poremećaji u kontinentalnoj Hrvatskoj u epohi turskih ratova (1450—1550);
D) DRUŠTVA I DRUŠTVENE KLASSE	od epohe staleškog oblikovanja na oba pojasa (XIV st.) prema razgradnji društva u Hrvatskoj (plemičke općine, XVI st.); rast klasnih suprotnosti na obalnom (Ivaničev ustanak 1510—14) i kontinentalnom području (kmetški sloj u Slavoniji);
E) POLITIČKE IDEJE	prevladavanje komunalne društvene svijesti u Dalmaciji: govori protiv Turaka (prva četvrtina XVI st.) i slavenska ideja (V. Pribojević 1525);
F) UMJETNOST I KNJIŽEVNOST	doba sazrijevanja i rasta na obalnom i kontinentalnom pojasu; utjecaj društvenog zastoja (nakon 1500), jače izražen u kontinentalnoj Hrvatskoj

odrednice bile točne i prihvatljive, ipak će biti nužno dopuniti razvoj društvenih struktura na hrvatskom području u turskom periodu novim, podrobnijim spoznajama. U prvom redu, nije temeljito, kritički proučeno pitanje o utjecaju turskih ratova na demografski razvoj hrvatskih zemalja, jer podaci suvremenih izvora, koje u historiografiji često upotrebljavamo ne razmišljajući o njima, nisu pouzdani; štoviše, sigurno je da su veoma pretjerani i da više odražavaju dojmove i strah suvremenika pred turskim provalama nego stvarni proces depopulacije (usp. T. Raukar, Turci i hrvatsko kasnosrednjovjekovno društvo, HZ XXXVII, 1984, 252). I pitanje o utjecaju turske epohe na kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj također sadrži nepoznanica. Jer, niti taj prostor/period »krvi i diaspore« (Kombol) nije bio bez kulturnih nastojanja i umjetničkog stvaranja, o čemu svjedoče, na primjer, i važna istraživanja Anđele Horvat (Između gotike i baroka).

Taj veoma sažeti i nužno shematizirani popis promjena upućuje na zaključak da hrvatsko društvo između 1400. i 1500. ulazi u razdoblje razvojnog zastoja: nakon 1400. ne nastavlja se društveni rast koji je u početnoj etapi kasnoga srednjeg vijeka uočljiv na većem dijelu hrvatskog prostora. Promjene između 1400. i 1550. u cjelini negativno utječu na društveni razvoj u Hrvatskoj. Ali, pomnija analiza upućuje i na važne razlike unutar tog procesa promjena.

Jer, u lepezi društvenih promjena neke su, slikovito rečeno, okrenute prema budućnosti, pa u prevladavajući zastoj XVI st. unose smjernice napredovanja i nagovještaj budućeg rasta. Iz jezgre tegobnosti rastu idejna i misaona obzorja koja će, s jedne strane, biti usmjerena prema prevladavanju povijesne raznorodnosti i prema homogenizaciji unutar hrvatskog društva, s druge, prema uključivanju hrvatskog prostora u suvremena evropska gibanja.

U razdoblju najjačih poremećaja u Hrvatskoj, približno između 1450. i 1550, jačaju komunikacije s okolnim društvima, a u hrvatskom društvu, uglavnom na obalnom pojasu, pojavljuju se nova gledišta i izmijenjene osjećajnosti. Bila je to, razumije se, dijelom posljedica općih ideoloških i intelektualnih promjena u evropskom društvu u epohi humanizma i renesanse, na prijelomu u novo doba, ali, ipak, prije svega plod povijesnih okolnosti na hrvatskom i južnoslavenskom prostoru. U XV st. čitavo je južnoslavensko područje opterećeno zajedničkim egzistentnim problemima pod pritiskom turskog širenja i ta će pojava u prvom redu djelovati na društveni i misaoni razvoj hrvatskih zemalja. Već je i granični smještaj, između Balkana, Podunavlja i Jadrana, uvjetovao njihovu posredničku ulogu jer su se zbog takva smještaja nalazile u središtu društvenih i intelektualnih veza koje su, križajući se, vodile prema istoku i zapadu. Neki aspekti takva razvoja — rast komunikacija i stvaranje komunikacijskih područja s integrativnim značajkama (obalni pojas i jadranski prostor, Slavonija i korvinovsko Podunavlje) — naglašavali su društvenu raznorodnost hrvatskih zemalja, ali su istodobno takve veze, još više potaknute egzistentnom ugroženošću, postajale podlogom za širenje misaonih granica srednjovjekovlja.

Umjetnici i književnici, ideolozi i diplomati, od I. Stojkovića i J. Šižgorića do M. Marulića, T. Nigera, T. Andronika i V. Pribojevića, nosioci su veza s okolnim društvima. Njihova se gledišta tada, na izmaku srednjega vijeka, veoma često nalaze ispred svojega vremena, izvan povijesnih okolnosti koje očituje to prijelomno doba između 1450. i 1550, pa su i praktični rezultati njihova djelovanja manje-više skromni i kratkotrajni, bilo da se protuturskim govorima i poslanicama, te posve novom razinom političkih ideja prelaze bedemi komunalnih društva (M. Marulić, Š. Kožičić-Benja, T. Niger), bilo da se postavljaju temelji ideje o općeslavenskom zajedništvu (V. Pribojević). Unatoč tome, njihova nastojanja prelaze razmrvljeni svijet srednjovjekovlja, pa se na taj način, kao svjedočanstvo zrelosti hrvatskog društva, suprotstavljaju tegobama koje obilježavaju njegovo kasno srednjovjekovlje.

Summary

THE SOCIAL DEVELOPMENT IN CROATIA IN THE FIFTEENTH CENTURY

Tomislav Raukar

In this article the author expounds the theses about the development of the Croatian society in the late Middle Ages concerning mostly with the fifteenth century — the most important period of the late Middle Ages. The treatise consists of six chapters.

In the »Introduction« the author defines the methodological treatment in studying the Croatian history in the late Middle Ages emphasizing the indispensability of studying all lines of the social development on the whole area settling by the Croatian society.

The chapter »The Heterogeneity and Unity« analyses the occurrences like the geographical site and the influence of the exterior factors (Venice, the Angevin dynasty, the rulers of the fifteenth century and Turkey) that brought disagreement into the development of the Croatian society.

In the following chapter »The Economic and Social Planes« the writer deals with the theses of economic and social development of the Croatian people in the late Middle Ages. Comparing the Adriatic and the continental areas the author warns us against the differences and the contrasts in the stage of the social development.

The further chapter »Influences, Communications, Centres« completes the previous mentioned one »The Heterogeneity and Unity«; while the political influences made negative effects over the Croatian society and divided it to the parts the intellectual and cultural connexions joined the Croatian society together with the neighbouring ones.

»The Age of Maturing and the Age of Stagnation« analyses the contrast between the social stagnation on the one hand and the cultural ripening on the other hand marking the phenomenon of the Croatian *Quattrocento* above all in the Croatian literature.

At last the chapter »The Conclusion: Structures and Changes« condenses the system of the changes that the Croatian society was subjected to in the late Middle Ages.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

Bernard STULLI, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR

i

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 1000 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.
Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — svibanj 1986.